

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार

प्रा.डॉ.सावंत के.डी.

इतिहास विभाग प्रमुख, महिला महाविद्यालय, गेवराई, जि. बीड

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये ज्या काही महान व्यक्ती होवून गेल्या त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक होत. त्यांनी आयुष्यात अस्पृश्य, वंचित, शेतकरी, स्त्रिया या घटकांसाठी कार्य केले व या घटकांना जीवनाच्या प्रवाहात आणले. कार्लोइलने म्हटल्याप्रमाणे, 'महापुरुषांचे चरित्र हे अर्धा इतिहास असतो.'^१ इतिहासाच्या शास्त्रीय अभ्यासामध्ये महापुरुषांच्या चरित्र व कार्यास विशेष महत्व असते. कारण इतिहास अशा महापुरुषांच्या कर्तृत्वशाली योगदानामुळे बनत असतो. असा इतिहास घडवितांना आपल्या मुत्सदीपनाने आणि ध्येयवादाने नवी मांडणी करतात व कालचक्रावर स्वतःचा ठसा उमटवितात. अशाच महापुरुषांच्या यादीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रक्रमाने येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवन व कार्याचे साधे अवलोकन जरी केलं तरी ते विविध गुणांनी परिपूर्ण आणि जीवनातील सर्व अंगांनी फुटलेले आढळते. त्यांच्या जीवनकार्याच्या आणि तत्वज्ञानाचा अभ्यास करतो म्हटले तरी प्रत्येक विषयावर एक स्वतंत्र प्रबंध लिहिला जाऊ शकतो आणि तसे अनेक प्रबंध लिहिले गेले आहेत, लिहिले जात आहेत. त्याचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, घटनाविषयक, राजकीय, शेतीविषयक इत्यादी विषयांवर सखोल, अभ्यासपूर्ण संशोधनपर, विद्वताप्रचूर लिखाण आणि विचार अभ्यासकांची मती गुंग करणारे आहेत. आयुष्यात एका माणसाला इतक्या वेगवेगळ्या विषयावर सखोल अभ्यास करणे आणि त्या विषयात प्राविण्य प्राप्त करणे हे महाकठीण किंवा अशक्य कोटीतील गोष्ट, बाबासाहेबांनी आपल्या आयुष्यात शक्य करून दाखविली.

“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतः अस्पृश्य समाजात जन्मास आले. त्यामुळे त्यांना समाजातील तथाकथित उच्चवर्णीयांचे जे भयावह अनुभव आले, त्यातून त्यांनी सामाजिक क्रांतीचा झेंडा स्वतःच्या खांदयावर घेतला. महात्मा जोतिराव फुलेनंतर सामाजिक परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याचे महान कार्य करत असताना त्यांनी भारतीय परंपरेचे पूर्ण भान ठेवले होते. त्यांच्या प्रत्येक कृतीतून आपल्या प्राचीन परंपरेविषयी तळमळ दिसून येते. तत्कालिन समाजाच्या हे लक्षात आले नसले, तरी आज त्याची प्रकर्षाने जाणीव होत आहे.”^२ आपण बाबासाहेबांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विचारांत डोकोवलो तर ही बाब प्रत्येकाच्या सहज लक्षात येण्याजोगी आहे. आज फुले- आंबेडकरांच्या विचारामुळे सामाजिक जीवनास वेगळी दिशा मिळाली आहे. हे कणी निराळे सांगण्याची गरज नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ दलिततांचे पुढारी होते असे मानणारे आज काही आहेत. परंतु असे समजणे म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर अन्याय करण्यासारखे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले आर्थिक आणि सामाजिक विचार प्रकट करताना संपूर्ण समाजाचे भान ठेवले होते. सवर्णामधील लहान शेतकऱ्यांची किंवा सवर्ण शेतमजुरांची स्थिती अस्पृशांपेक्षा काही वेगळी होती असे कधी डॉ. बाबासाहेबांना वाटले नाही. त्यामुळे त्यांनी सवर्णातील श्रमिक वर्गास आणि लहान शेतकऱ्यास न्याय मिळावा म्हणून वेळोवेळी विचार प्रकट केले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतातील शेतीविषयक विचार विशद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार :

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतीय लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश लोकसंख्या पोसण्याची ऐपत भारतीय शेतीत आहे. परंतु शेती बहुसंख्य जनतेचे उपजीविकेचे साधन होऊ शकत नाही. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत आहे. पुढे बाबासाहेब आंबेडकर शेती प्रश्नावर भाष्य करताना म्हणतात, “शेतीचे लहान लहान तुकडे भारतीय शेतीला भेडसावणारी एक गंभीर समस्या आहे. उदाहरणार्थ, मुंबई इलाख्यात सरासरी धारणक्षेत्र २५.९ एकर तर पुण्याशेजारच्या पिंपाला सौदागर येथे अवघे एक दोन एकर एवढेच धारण क्षेत्र आहे.”^३ यापेक्षा अधिक महत्वाची गोष्ट म्हणजे, धारणक्षेत्रे लहान लहान तुकड्यात विभागली गेली होती. उदाहरणार्थ, रत्नागिरी जिल्ह्यातील अवघ्या वीस गुंठ्याचे धारणक्षेत्र तीन तुकड्यांत विभागलेले, तर ठाणे जिल्ह्यातील एकर नऊ गुंठ्याचे धारणक्षेत्र सहा तुकड्यात विभागलेले सर्वात कळस म्हणजे सुरतमधील एक एकराचे धारणक्षेत्र चौदा तुकड्याचे मिळून झालेले होते.”^४ अशी असंख्य उदाहरणे देता येतील. मुळातच छोटे छोटे जमीनीचे तुकडे व त्यातही त्यांचे विखंडन यामुळे साधनसंपत्तीचा कार्यक्षमतेचा उपयोग करण्यात अडचण निर्माण होऊन उत्पादनखर्च वाढतो ;व परिणामतः उत्पादकता कमी होते. अशाप्रकारे शेती हा सर्वात मोठा राष्ट्रीय व्यवसाय असल्यामुळे एकीकडे त्यावर सर्वाधिक लोक अवलंबून तर दुसरीकडे शेतीची उत्पादकता कमी. फारच लहान धारणक्षेत्रे व त्यांचे विखंडन ही कमी उत्पादकतेची कारणे असल्याचे मानले गेल्यामुळे स्वाभाविकपणे धारणक्षेत्रांचा आकार वाढविणे (Enlargement) व तुकडेजोड (Consolidation) हेच आपल्याला प्राथमिक उपाय वाटू लागतात.

“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वारसा हक्क जमिनीच्या विभाजनाचे प्रमुख कारण आहे, हे मान्य नाही. त्यांच्यामते जमिनीवर पडत असलेल्या लोकसंख्येचा प्रचंड भार हेच त्याचे मुख्य कारण होय.” शेती हे उपजीविकेचे एकमात्र साधन असल्यामुळे अजिबात नसण्यापेक्षा लहानसा का होईना ; पण जमिनीचा तुकडा आपल्या स्वाधीन असावा, अशी लोकांची धारणा होती. अशारीतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रश्नाच्या मुळालाच हात घातला. त्यांचे मत असे : “जमिनीच्या लहान लहान तुकड्यांपासून काहीना काही फायदा होणे हेच लहान धारणक्षेत्रांच्या समस्येचे उगमस्थान आहे.” हा फायदा तरी का होतो ? तर उपजीविकेसाठी फार मोठी लोकसंख्या मुखत्वे शेतीवर अवलंबून आहे म्हणून. त्यामुळे वारसा हक्क हे जमिनीच्या विभाजनाचे मुख्य कारण नसून शेतीवरील लोकसंख्येच्या अमर्याद भार, हेच त्याचे मूळ कारण होय. राहणीमानाची पातळी कमी असते म्हणून लोक लहान लहान तुकडे करण्याचे पत्कारत नसून उपजीविकेचे अन्य कोणतेच साधन नसल्यामुळे त्यांना तसे करणे भाग पडते. थोडासा अधिक किफायतशीर असा उपजीविकेचा दुसरा कोणताही मार्ग उपलब्ध असाल तर लोक लहान लहान तुकडे कसण्याचे सोडून देतील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुढे म्हणतात, “लहान धारणक्षेत्रे ही शेतीची समस्या नसून भांडवल व तज्जन साधन सामग्रीचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे, धारणक्षेत्रांचे आकारमान मोठे करणे हा भारतातील शेती समस्येवर उपाय नसून भांडवल व तत्सम साधनसामग्रीची उपलब्धता वाढविणे हा खरा उपाय आहे.”

परंतु समजा, उत्पादन वाढविण्यासाठी अधिकाधिक भांडवल व तत्सम साधनांचा वापर करून सद्य मशागत (Intensive Cultivation) केल्यास पूर्वीपेक्षाही कमी श्रमाचा वापर होऊन अनावश्यक श्रमाचे प्रमाण वाढणार नाही काय? बाबासाहेबांना या समस्येची कल्पना असल्याचे दिसते. ते म्हणतात, “किफायतशीर करण्यासाठी जरी आपण सध्याची धारणक्षेत्रे मोठी करून भांडवल व तत्सम साधने आवश्यक त्या प्रमाणात उपलब्ध केली तरी त्यामुळे बेकार श्रमांचे प्रमाण वाढवून समस्या अधिकच बिकट होईल. असे होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे, पारंपारिक पध्दतीच्या शेतीपेक्षा भांडवलदारी शेतीपध्दतीत मुळातच कमी श्रमाची आवश्यकता असते.”

मग अशा चमत्कारिक परिस्थितीवर मात करण्यासाठी उपाय तरी कोणता? ‘उद्योगीकरण’ (Industrialisation) हे आंबेडकरांनी या प्रश्नाला दिलेले निःसंदिग्ध उत्तर होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते उद्योगीकरणाचे संचयी (Cumulative) लाभ घेतात. पहिला आणि सर्वात महत्वाचा फायदा असा की, त्यामुळे शेती क्षेत्रातील अनावश्यक व बेकार श्रमउत्पादक, अशा शेतीक्षेत्रात समावून घेतले गेल्यामुळे अशा श्रमांना यापुढे दुसऱ्यांच्या श्रमावर मिळकतीवर उपजीविका करण्याचे कारण उरणार नाहीच. परंतु यापुढे ते स्वतःच्या प्रतिपाळासाठी आवश्यक उत्पादन करून राष्ट्राच्या अतिरिक्त उत्पान्नत भर घालण्याचे काम करतील. दुसरी गोष्ट अशी की, जमिनीपासून मिळणारा तथाकथित फायदा संपुष्टात येऊन जमिनीवरील भार कमी होईल. परिणामतः जमिनीचे विभाजन व विखंडन करण्याच्या प्रवृत्तीस गरजेला आळा बसेल. शेवटी, जमिनीवरील लोकसंख्येचा भार कमी झाला व भांडवल आणि तत्सम साधनांचा मशागतीमध्ये वाढता वापर होऊ लागला, तर मोठी धारणक्षेत्रे निर्माण करण्याची आपोआपच गरज निर्माण होईल; नव्हे, धारणक्षेत्रे मोठी करावीच लागतील.

भारतातील शेतीसमस्या सोडविण्यासाठी एक मार्ग म्हणून डॉ. बाबासाहेबांनी सहकारी शेतीचाही पुरस्कार केलेला दिसतो. विखुरलेल्या व लहान धारणक्षेत्रांच्या या समस्येवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सहकारी शेतीचा उपाय सुचविला. ते म्हणतात, “एका विशिष्ट आकारांची सहकारी शेते अस्तित्वात आणल्यास आपल्याला अँडरसन यांच्या विधेयकात अभिप्रेत असलेली उद्दिष्टे साध्य करता येतील. मुख्य म्हणजे आपल्याला छोट्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या विनाशापासून वाचविता येईल. सहकारी शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या जमिनीवरील मालकी हक्क अबाधित राहील. अर्थात लागून असलेल्या धारण क्षेत्राला / ना जोडल्याशिवाय त्याला आपले धारण क्षेत्र कसण्याची मुभा असणार नाही. अशा तरतूदीमुळे (सहकारी शेतीचे) लागवडीखाली एकूण जमीन प्रमाणित आकारमाना इतकी किंवा त्याहूनही जास्त होईल.” थोडक्यात त्यांच्या प्रतिपादनाचाच आशय असा होता की, “सहकारी शेती असे मोठे आकारमानाचे असेल, तसेच ते एकसंधी असेल.” मुंबई इलाख्यात खोती पध्दतीमुळे भूधारकावर अन्याय होत असे. ही पध्दती रद्द होण्यासाठी बाबासाहेबांनी पुढाकार घेऊन विधेयक आणले व ती पध्दती रद्द केली. त्यामुळे भूधारकांना न्याय मिळाला.

शासकीय समाजवादांचा बाबासाहेबांनी केलेला पुरस्कार हा त्यांच्या स्वतंत्र भारताच्या एकूणच सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचनेबाबतच्या भूमिकेचा अंतिम व शेवटचा टप्पा होय. त्यांच्यामते आर्थिक समता प्रस्थापित झाली. तरच राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ प्राप्त होईल. त्यामुळे आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी समाजाच्या आर्थिक व्यवहारात शासनाने हस्तक्षेप करणे अपरिहार्य होते. या भूमिकेतून त्यांनी शासकीय समाजवादाचा एक भाग म्हणून ‘सामुदायिक शेती’ चे प्रतिपादन केले ; कारण तसे झाल्यासच जमीनदार, कूळ व शेतमजूर हा भेद नष्ट होणार होता. उद्योगिकीकरण व सहकारी शेती याहीपेक्षा ‘सामुदायिक शेती’ हा दलित-अस्पृश्याला न्याय देण्याचा अधिक व्यापक व परिणामकारक होता. शासकीय समाजवादाचा बाबासाहेबांनी केलेला पुरस्कार व तो

कार्यान्वित करण्यासाठी सुचविलेला मार्ग म्हणजे स्वतंत्र्य आणि समता यावर आधारलेल्या लोकशाहीवरील त्या अनन्यसाधारण निष्ठेचा अविष्कार होय.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शेतीविषयक विचार विशद करताना म्हणतात, “भारतातील शेतीचे उद्योगिकीकरण वेगाने झाल्यास उपजीविकेचे पर्याय साधन उपलब्ध होवून अस्पृश्य समाजाला शहरात जाण्याची संधी प्राप्त होईल असे झाल्यास खेड्यातील अस्पृश्यतेच्या दाहक चटक्यापासून काही प्रमाणात सुटका झाल्याची दिसते.” तसेच उद्योगीकरण उपाय असला तरी त्वरित घडून येण्याची शक्यता नसल्यामुळे शेती समस्येवर उपाय म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सहकारी शेतीचा मार्ग सुचविल्याचे दिसते. त्यांच्यामते विखुरलेल्या व ‘लहान’ धारणक्षेत्रांची समस्या सहकारी शेतीमुळे सोडविता आल्याचे दिसते. शोषित-उपेक्षित जनतेला न्याय मिळाला पाहिजे, ही भूमिकाच त्यांच्या समग्र जीवनाचे तत्वज्ञान होते. शेतात घाम गाळणाऱ्या कुळांच्या शोषणावर आधारलेली व फक्त जमीनदारांना खोतांना उपकारक ठरलेली खोती पध्दती नष्ट केल्याची दिसते. त्यांनी शासकीय समाजवादाचा एक भाग म्हणून ‘सामुदायिक शेतीचे’ प्रतिपादन केलेले दिसते.

संदर्भसूची :

- १) गायकवाड, सरदेसाई, हानमाने, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१, पृष्ठ ३
- २) गाडगीळ ध.रा., लेखसंग्रह, खंड-२, गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, सुलभा प्रकाशन,पुणे, १९७४, पृष्ठ २८४
- ३) आंबेडकर बी. आर., रायटींग अँड स्पीचेस, गर्व्हनमेंट ऑफ महाराष्ट्र, एज्युकेशन डिपार्टमेंट, १९७९, खंड-१, पृष्ठ ४५७
- ४) किता, पृष्ठ ४५७
- ५) किता, पृष्ठ ४७४
- ६) किता, पृष्ठ ४७७

